

ELŻBIETA WOJCIESZYK

ZACZEŁO SIĘ OD SKAUTINGU. PRZYCZYNEK DO BIOGRAFII GEN. BRYG. JANA KĄKOLEWSKIEGO (1893–1977)

WSTĘP

Jan Kąkolewski, od wczesnej młodości zafascynowany skautingiem, należał do czołowych konspiratorów w zaborze pruskim, był powstańcem wielkopolskim, jednym z żołnierzy wielkopolskich biorących udział w wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920 r., a w II Rzeczypospolitej do 1933 r. – żołnierzem zawodowym. Podczas II wojny światowej działał w zbrojnej konspiracji niepodległościowej. Po 1945 r. starał się przetrwać komunizm, zajmując się m.in. rolnictwem, aby utrzymać rodzinę. W okresie Października '56 przystąpił do kolejnego starcia, tym razem o właściwe roztoczenie opieki nad weteranami powstania wielkopolskiego. Właśnie wtedy władze bezpieczeństwa zaczęły się nim szczególnie interesować. Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie losów Jana Kąkolewskiego, od wczesnej młodości angażującego się w walkę o niepodległą Polskę.

Podstawą źródłową są dokumenty przechowywane w zbiorach Archiwum Państwowego w Poznaniu, dotąd nieznanne materiały z Archiwum IPN, a także opublikowane w latach sześćdziesiątych wspomnienia Kąkolewskiego. Posiłowano się opracowaniami odnoszącymi się do szerszego kontekstu omawianych wydarzeń.

W WIELKOPOLSKIM SKAUTINGU

Polską młodzież w zaborze pruskim w XIX w. wychowywano w duchu narodowym i wpajano jej zasady solidaryzmu, poświęcenia dla ojczyzny, walki orężnej o niepodległość Polski i wiary w lepszą przyszłość¹. Takie ideały wyznawał także

---

¹ Szerzej m.in. J. Karwat, *Od idei do czynu. Myśl i organizacje niepodległościowe w Poznańskim w latach 1887–1919*, Poznań 2002, s. 198–248.

Jan Kąkolewski, ps. „Dziadek”, „Gracjan”, „Józef”, „Stefan”, „Zaręmba”, ur. 23 grudnia 1893 r. w Pobiedziskach, zm. 22 września 1977 r. w Poznaniu, syn Bronisława i Stanisławy z d. Cierpki. Studiował w Królewskiej Wyższej Szkole Budowy Maszyn w Poznaniu, skąd został wydalony za działalność niepodległościową, podobnie jak później z uczelni technicznej w Essen². Od 1908 r., gdy miał piętnaście lat, był czynny w tajnych organizacjach młodzieżowych i w tymże roku założył wojskowo-wywiadowczą organizację Biały Orzeł, która skupiała młodzież z poznańskiego Śródmieścia, Jeźyc i Główniej³.

Od 1911 r. należał do Towarzystwa Samokształcającej się Młodzieży Polskiej „Iskra”. W tym czasie w Wielkopolsce nasiliły się nastroje patriotyczne, a w środowisku młodzieży pozaszkolnej powstawały bojówki wojskowo-wywiadowcze o różnych kryptonimach. W listopadzie 1912 r. Jan Kąkolewski przekształcił bojówki w Poznaniu w drużynę „Żuaw”, co było nawiązaniem do legendarnego oddziału „żuawów śmierci” z okresu powstania styczniowego. Miał on już wtedy dojrzałe projekty odzyskania niepodległości Polski. Opowiadał się za taktyką partyzancką i rozpoczął szkolenie o charakterze wojskowym skupionej wokół siebie czterdziestoosobowej grupy młodzieży. Kontaktował się z przedstawicielami tajnej Obrony Narodowej, którzy uznali takie kursy za przedwczesne. Drużyna „Żuaw” połączyła się później z założonym w czerwcu 1913 r. Towarzystwem Skautów Jagiełło – utworzono wspólną drużynę skautową im. Władysława Jagiełły, na której czele stanął Kąkolewski. To wszystko sprawiło, że w tym czasie należał do czołowych działaczy konspiracji niepodległościowej w Poznańskim⁴.

W trakcie I wojny światowej wcielono go do wojska niemieckiego⁵. Kiedy latem 1914 r. zgodnie z rozkazem mobilizacyjnym wyjechał do Nadrenii, jego miejsce w drużynie skautowej zajął Bronisław Pawłowski, poprzednio sekretarz Towarzystwa „Iskra”⁶. Jesienią 1917 r. odżyły inicjatywy wojskowe w ruchu skautowskim i zaktywizowała się Polska Organizacja Wojskowa zaboru pruskiego (POWZP), której głównym organizatorem był Wincenty Wierzejewski. 15 lutego 1918 r. w gmachu muzeum obok hotelu Bazar, gdzie ukrywał się poszukiwany przez Niemców Wierzejewski, zaprzysiężono pierwszych dziesięciu członków POWZP (następnych w marcu, a w kwietniu bojówkę Jana Kąkolewskiego, który zdążył zdezerterować z wojska niemieckiego i przybyć do Poznania). Latem 1918 r. struktura skupiała 160 członków w Poznaniu i około 80–100 w placówkach terenowych. Większość z nich miała za sobą przeszkolenie wojskowe

² M. Paluszkiwicz, J. Szews, *Kąkolewski Jan* [w:] M. Paluszkiwicz, J. Szews, *Słownik biograficzny członków tajnych towarzystw gimnazjalnych w Wielkim Księstwie Poznańskim 1850–1918*, Poznań 2000, s. 95; zob. też m.in. hm. M. Pietrzykowski, *Historia harcerstwa wielkopolskiego*, t. 1: 1912–1920. *Od skautingu do harcerstwa*, Poznań 2004, *passim*.

³ J. Karwat, *Od idei do czynu...*, s. 271.

⁴ T. Böhm, *Gen. bryg. Jan Kąkolewski. Skaut i żołnierz (1893–1977)*, Poznań 2012, s. 15; Z. Grot, *Przedświt i świt wolności w Poznaniu* [w:] Z. Grot, A. Czubiński, *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919*, do druku podał R. Wryk, Poznań 2006, s. 18; J. Karwat, *Od idei do czynu...*, s. 237–240, s. 271; M. Paluszkiwicz, J. Szews, *Kąkolewski Jan...*, s. 95.

⁵ AIPN Po, 08/885, Protokół przesłuchania świadka, Kostrzyn, 17 V 1950 r., k. 8–10; J. Kąkolewski, *Niepokorny dowódca* [w:] *Wspomnienia z Powstania Wielkopolskiego*, wybór i oprac. J. Karwat, Poznań 2007, s. 93–112.

⁶ J. Karwat, *Od idei do czynu...*, s. 237.

i doświadczenia frontowe. Kąkolewski na zlecenie Wierzejewskiego wyjeżdżał na prowincję do Pleszewa, Kościana, Krotoszyna, aby nawiązać kontakt z dawnymi skautami i zmobilizować ich do walki z Niemcami⁷.

W POWSTANIU WIELKOPOLSKIM 1918–1919

W trakcie dalszych poczynań najbardziej radykalni, nieuznający kierownictwa Wydziału Bezpieczeństwa Naczelnej Rady Ludowej przywódcy grup bojowych utworzyli oddział wykonawczo-wywiadowczy pod dowództwem znanego poznańskiego konspiratora Jana Kalinowskiego. Jednostka ta liczyła ok. stu osób i dzieliła się na dwie grupy (jedną dowodził Jan Kąkolewski, a drugą Stanisław Nogaj), podlegała Mieczysławowi Andrzejewskiemu jako komendantowi POWZP. Kąkolewski pełnił całodobowe dyżury w lokalu przy ul. św. Marcin, na rogu ul. Wysokiej. Ostrzegał przed planowanymi rewizjami i dostarczał też informacji, skąd można uzyskać uzbrojenie i sprzęt⁸.

26 grudnia 1918 r. przybył do Poznania owacyjnie witany przez Polaków Ignacy Paderewski. 27 grudnia Niemcy urządzili na ul. św. Marcin paradę wojskową, podczas której zrywali polskie i koalicyjne flagi. Doszło do zamieszek, wywiązała się walka, która rozpoczęła powstanie wielkopolskie, koordynowana początkowo przez POWZP. 27 grudnia Kąkolewski obchodził imieniny i pod tym pretekstem duża grupa młodych ludzi zebrała się w mieszkaniu Czesława Zabłockiego na Wielkich Garbarach – tam otrzymali wiadomość, że Niemcy zrywają polskie sztandary. Kąkolewski zarządził alarm swojej grupy, która wyszła na ulicę, gdzie było słychać strzały, salwy i polskie pieśni. Zameldował się u swego kolegi Jana Kalinowskiego. Zgłaszały się do nich osoby chcące walczyć z Niemcami. Spontanicznie powstały różne oddziały. Centrum ruchu powstańczego utworzyło się w Poznaniu w hotelu Bazar, na rogu ulic Neue Strasse i Wilhelmstrasse (obecnie ul. Paderewskiego i Aleje Marcinkowskiego), gdzie przebywali Kalinowski i Roman Wilkanowicz. Kąkolewski ze swoim oddziałem zajął muzeum. Kolejne rozkazy otrzymał z Bazaru. Kiedy do muzeum dotarł kolejny konspirator – Stanisław Nogaj – zaprowadził porządek wśród ochotników, z których formował zastępy, plutony, kompanie. Współpracując z Nogajem (ps. „Jan Piłat”) i Kalinowskim, tak stworzony oddział operował w pobliżu Bazaru, pilnował placówki utworzonej w gmachu muzeum. Tam stacjonował do 5 stycznia 1919 r., biorąc udział w walkach z Niemcami w różnych punktach miasta, a następnie otrzymał rozkaz przeniesienia się do koszar 5 Pułku Artylerii Ciężkiej na Gołęczynie. Początkowo oddział składał się z samych poznaniaków, ale wkrótce wzmocnili go polscy ochotnicy napływający z całej Rzeszy niemieckiej, gotowi do uczestnictwa w walkach fron-

⁷ T. Böhm, *Od skautingu do Harcerskiego Pogotowia Wojennego w Wielkopolsce (1912–1945). Wojskowość w działalności harcerstwa wielkopolskiego*, Poznań 2009, s. 46–49; J. Karwat, *Od idei do czynu...*, s. 322, 340–341; J. Kąkolewski, *Niepokorny dowódca...*, s. 111.

⁸ J. Karwat, *Od idei do czynu...*, s. 382.

towych. 28 stycznia 1919 r. z rozkazu tworzącego Wojsko Wielkopolskie gen. Józefa Dowbor-Muśnickiego jednostkę zreorganizowano, a Kąkolewskiego mianowano podporucznikiem. 29 stycznia 1919 r. oddział otrzymał rozkaz wyruszenia na front północny powstania wielkopolskiego – do Kcyni. Prowadzone tam zmagania miały duże znaczenie dla rozszerzenia zrywu na Pomorze. Wszelkie działania natrafiały na silny opór Niemców⁹.

Po przybyciu do Kcyni jednostkę natychmiast skierowano do kontrnatarcia na Niemców, którzy atakowali powstańców. 30 stycznia 1919 r. zajęli oni miejscowość Studzienki, bronioną przez kompanię nakielską, wchodzącą w skład baonu kcyńskiego, pod dowództwem sierż. Jana Ziarnka. Wycofał on swoją kompanię kilka kilometrów na południe, na linię Szczepice–Rozstrzębowo. Tam jego siły wsparła poznańska kompania Kąkolewskiego. Ciężkie starcia toczyły się ze zmiennym szczęściem przez kilka dni. Niemcy dysponowali znacznymi siłami, m.in. baonami piechoty, pociągiem pancernym, armatami i marynarzami. Polskim wojskom powstańczym na pomoc przybyły m.in. kompanie średzka, nakielsko-wrzesińsko-gnieźnińska, pakoska. Walczyli też por. Jan Kalinowski ze swoją doświadczoną w boju jednostką wywiadowczo-wykonawczą i Jan Kąkolewski ze swymi oddziałami, w tym popularnymi „barankami”, zwanymi tak od noszonych krótkich kozuszków. Po trudnych zmaganiach wyparli Niemców za Noteć, jednak w walkach zginęło 36 ludzi. Pozostali utworzyli linię bojową od Rozstrzębowa przez Szczepice do Smogulca. Komendantem tego odcinka był Kąkolewski. Stabilizacja frontu nastąpiła dopiero 3 lutego 1919 r.¹⁰

W połowie marca 1919 r., kiedy Kąkolewski przebywał na urlopie, do jego oddziału dotarła wiadomość, że z rozkazu gen. Dowbor-Muśnickiego aresztowano Stanisława Nogaja i osadzono w więzieniu w Forcie Grolman. Na wieść o tym żołnierze zbuntowali się, postanowili opuścić front i wyjechać do Poznania, aby uwolnić Nogaja. Grupa ta początkowo liczyła ok. dwudziestu ludzi. Nazwano ich oddziałem śmierci, gdyż na znak protestu zawiesili na czapkach blaszane trupy czaszki i maszerowali w stronę Poznania. Po drodze – w Kcyni, a później w Wągrowcu – bezskutecznie próbowano ich rozbroić i rozproszyć. Kąkolewski i Kalinowski interweniowali w sztabie frontu północnego i w Głównej Komendzie Dowbor-Muśnickiego. Ostatecznie otrzymali obietnicę uwolnienia Nogaja i zgodę, by cały oddział śmierci, w pełnym rynsztunku, przyjechał do Poznania. Tam jego członkowie zostali skoszarowani w reducie VI na Gołęczynie. Dołączyli do nich inni krytycznie nastawieni powstańcy z Jarocina. Wkrótce powstał tzw. baon śmierci pod dowództwem por. Jana Kalinowskiego¹¹.

⁹ A. Czubiński, Z. Grot, B. Miśkiewicz, *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919. Zarys dziejów*, Warszawa–Poznań 1988, s. 240–246; A. Czubiński, *Powstanie Wielkopolskie. Zarys dziejów* [w:] Z. Grot, A. Czubiński, *Powstanie Wielkopolskie...*, s. 78–86.

¹⁰ J. Kąkolewski, *Niepokorny dowódca...*, s. 93–112; S. Łaniecki, *Walki o Kcynię, Szubin, Rynarzewo 29 stycznia – 3 lutego 1919 r.* [w:] *Walki Powstania Wielkopolskiego 1918–1919*, red. B. Polak, M. Rezler, Koszalin 2010, s. 253–262.

¹¹ J. Kąkolewski, *Niepokorny dowódca...*, s. 93–112; AIPN Po, 08/885, Protokół przesłuchania świadka, Kostrzyn, 17 V 1950 r., k. 8–10; J. Karwat, *Od idei do czynu...*, s. 70–74; M. Rezler, *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919. Spojrzenie po 90 latach*, Poznań 2008, s. 268–272.

UDZIAŁ W WOJNIE POLSKO-BOLSZEWICKIEJ

Późną jesienią 1918 r. toczyły się rozmowy dyplomatyczne w sprawie polskiej granicy wschodniej. Trwały walki w Małopolsce Wschodniej. W marcu 1919 r. na pomoc żołnierzom polskim przybył m.in. oddział Wojska Wielkopolskiego, a kolejna kompania z Wielkopolski wyruszyła tam w sierpniu 1919 r. Na północy i w części środkowej tworzącej się granicy wschodniej narastało zagrożenie bolszewickie. W tym momencie Polska nie mogła podjąć walki z Rosją sowiecką. Wojsko Polskie było jeszcze bardzo mało liczebne. Aby poprawić sytuację, w dawnym zaborze austriackim (w Galicji Zachodniej) i rosyjskim (Królestwo Polskie) przeprowadzono przymusowy pobór. 26 listopada 1918 r. zaczęto tworzyć Dywizję Litewsko-Białoruską (DL-B) i szykowano się do odparcia ataku Armii Czerwonej, która mimo słabości nie zrezygnowała z realizacji celu strategicznego, jakim było udzielenie pomocy rewolucji niemieckiej. 13 marca 1919 r. gen. Stanisław Szeptycki, współorganizator i pierwszy szef Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, podjął decyzję o utworzeniu Frontu Litewsko-Białoruskiego, w lipcu 1920 r. przemianowanego na Front Północno-Wschodni¹².

W tym czasie do Poznania z Frontu Litewsko-Białoruskiego przyjechał ppłk Feliks Józefowicz, weteran powstania styczniowego, żołnierz I Korpusu Polskiego w Rosji, poszukujący oddziału, który można by wysłać na front wschodni. Tam skierowano wspomniany wyżej „baon śmierci” pod dowództwem por. Jana Kalinowskiego. W skład tej jednostki – ok. trzystuosobowego batalionu – weszli żołnierze sprawiający kłopoty dyscyplinarne, o zapatrywaniach rewolucyjnych, a także stosunkowo nieliczni ochotnicy. Jej członkowie byli umundurowani jak piechota Wojska Wielkopolskiego, lecz z metalową trupa główką (różnego wzoru) i ze skrzyżowanymi poniżej piszczelami na otokach rogatywek – było to nawiązanie do bardzo modnej w owym czasie symboliki oddziałów szturmowych i świadczyło o straceńczym charakterze oddziału¹³. W połowie kwietnia 1919 r. Kąkolewski wraz z całym „baonem śmierci” opuścił Poznań i wyjechał do Warszawy. Oficjalnie jednostką dowodził gen. Józefowicz, ale jej nieformalnym dowódcą był por. Kalinowski, a ppor. Kąkolewski został adiutantem¹⁴.

W Warszawie baon włączono do armii gen. Stanisława Szeptyckiego na Froncie Litewsko-Białoruskim – 18 października 1919 r. został wcielony do 6 pp Legionów. Kąkolewski dowodził tam 2 Kompanią. Kiedy bolszewicy przerwali front pod Leplem, 6 pp Legionów wziął udział w kontrakcji i dotarł aż pod Połock. Później od 1 lutego do 31 marca 1920 r. stał na linii demarkacyjnej i odparł kilka ataków – pod Pietryszkami, Turmontem i Horowyjem¹⁵. W kwietniu 1920 r. 6 pp Legionów w składzie 3 Armii grupy

¹² Między innymi L. Wyszczelski, *Wojna polsko-rosyjska 1919–1920*, t. 1, Warszawa 2010, s. 68–125; *idem*, *Wojsko II Rzeczypospolitej. Armia ułanów, szarej piechoty i serca w plecaku. Od odzyskanej niepodległości do tragicznego września*, Warszawa 2014, s. 14–15; Szeptycki Stanisław [w:] J. Odziemkowski, *Leksykon wojny polsko-rosyjskiej 1919–1920*, Warszawa 2004, s. 400.

¹³ T. Böhm, *Gen. bryg. Jan Kąkolewski...*, s. 48–49; B. Kruszyński, *Poznańcy w wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1921*, Poznań 2010, s. 15; M. Rezler, *Powstanie Wielkopolskie...*, s. 268–272.

¹⁴ T. Böhm, *Gen. bryg. Jan Kąkolewski...*, s. 48–49.

¹⁵ B. Kruszyński, *Poznańcy w wojnie polsko-bolszewickiej...*, s. 15, 55; B. Polak, *Kąkolewski Jan (1893–1977)* [w:] *Słownik biograficzny powstańców wielkopolskich 1918–1919*, red. A. Czubiński, B. Polak, Poznań 2002, s. 150–151;

gen. Edwarda Rydza-Śmigłego walczył o Kijów. Najpierw w marszu ofensywnym pułk stoczył kolejne zwycięskie bitwy, m.in. 25 kwietnia pod Adamówką, 29 kwietnia pod Koczerwem i Stawiszczami, 1 maja pod Jurowem i 5 maja pod Irpieniem. 8 maja dotarł do Kijowa i zdobył dwa mosty, w tym jeden łańcuchowy na Dnieprze, broniony przez pułk piechoty sowieckiej, wspierany ogniem z karabinów maszynowych. Następnie, by osłonić lewe skrzydło 3 Armii gen. Rydza-Śmigłego, 6 pp Legionów wysłano w kierunku Hornostajpola, gdzie, jak się okazało, Sowieci skoncentrowali całą 25 Dywizję i brygadę jazdy baszkirskiej. Wobec dziesięciokrotnej przewagi nieprzyjaciela pułk nie atakował, lecz powstrzymywał napór, chroniąc skrzydło i dając dowództwu czas na przeprowadzenie dalszych działań. Przez trzy dni i noce pułk wytrwał na stanowiskach pod Hornostajpolem, odparł trzydzieści silnych ataków, a pod koniec 7 czerwca, kiedy został otoczony, przebił się, zabierając ze sobą rannych, armaty i uprowadzając jeńców. Będąc w odwrocie, stoczył kolejne bitwy, m.in. 11 czerwca pod Nową Groblą, 12 czerwca pod Borodzianką, a 8 sierpnia pod Świniuchami, gdzie odniósł sukces, zdobywając w ataku sześć armat i karabiny maszynowe. W walkach na tym terenie pułk poniósł jednak bardzo duże straty (ok. 50 proc. stanu osobowego). Po zreorganizowaniu i uzupełnieniu składu pod dowództwem płk. Stanisława Kozickiego został kolejną przewieziony pod Lubartów. 16–17 sierpnia 1920 r. wziął udział w kontrofensywie znad Wieprza i w bitwie warszawskiej. Następnie stoczył zwycięskie walki, m.in. pod Dołubowem i Łubinem 21 sierpnia i pod Sejnami 22 września, gdzie przerwał front nieprzyjacielski, przedarł się na tyły i wziął do niewoli cały pułk i zdobył dziesięć armat. 28 września 1920 r. wraz z 41 pp zajął Lidę, odparł 21 Dywizję sowiecką i po czterech atakach zmusił ją do poddania się. Później wkroczył do Mińska, a zawieszenie broni zastało go pod Gródkiem Siemkowskim¹⁶.

Jan Kąkolewski za udział w wojnie polsko-bolszewickiej został czterokrotnie odznaczony Krzyżem Walecznych i otrzymał order *Virtuti Militari* V klasy (srebrny)¹⁷.

W WOJSKOWEJ SŁUŻBIE ZAWODOWEJ 1920–1933

W II RP losy skautów i powstańców wielkopolskich potoczyły się różnie. Wielu z nich brało udział w powstaniach śląskich, Jan Kąkolewski pozostał w 6 Pułku Piechoty Legionów¹⁸. Od czerwca 1921 do stycznia 1922 r. uczestniczył w kursie aplikacyjnym dla

Szeptycki Stanisław..., s. 400; zob. też m.in. *Wilno* [w:] J. Odziemkowski, *Leksykon bitew polskich 1914–1921*, Pruszków 1998, s. 144–147.

¹⁶ *Historia 6 Pułku Piechoty Legionów Józefa Piłsudskiego*, t. 1: *Tradycja*, Warszawa 1939, s. 157–161; G. Łukomski, B. Polak, M. Wrzosek, *Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920. Działania bojowe. Kalendarium*, t. 1: *1 stycznia 1919 – 29 lutego 1920 r.*, red. B. Polak, Koszalin 1990, s. 18, 21–42; H. Królikowski, *6 pułk Legionów Józefa Piłsudskiego*, „*Szkice Podlaskie*” 2001, nr 9, s. 183–198.

¹⁷ *Kawalerowie orderu Virtuti Militari V klasy* [w:] *Historia 6 Pułku Piechoty Legionów Józefa Piłsudskiego...*, s. 165; *Odnaczeni Krzyżem Walecznych za walki z Ukraińcami i wojnę polsko-rosyjską w latach 1918–1920* [w:] *ibidem*, s. 186; T. Böhm, *Gen. bryg. Jan Kąkolewski...*, s. 52; M. Paluszkiewicz, J. Szews, *Kąkolewski Jan* [w:] M. Paluszkiewicz, J. Szews, *Słownik biograficzny...*, s. 95.

¹⁸ *Kawalerowie orderu Virtuti Militari V klasy...*, s. 165; *Odnaczeni Krzyżem Walecznych za walki z Ukraińcami...*, s. 186; T. Böhm, *Gen. bryg. Jan Kąkolewski...*, s. 52; M. Paluszkiewicz, J. Szews, *Kąkolewski Jan...*, s. 95.

oficerów piechoty¹⁹. W tym samym roku Ministerstwo Spraw Wojskowych zweryfikowało go w stopniu kpt. śl. st. piechoty ze starszeństwem od 1 czerwca 1919 r.

Po powrocie ze szkolenia został mianowany dowódcą Szkoły Podoficerskiej 6 pp Legionów w Wilnie. W marcu 1925 r. przeniesiono go do Korpusu Ochrony Pogranicza na stanowisko kwatermistrza. Do 6 pp Legionów wrócił w listopadzie 1926 r., jako dowódca 2 baonu. W 1926 r. ukończył szkolenie dla wyższych oficerów w Rembertowie. 1 stycznia 1928 r. awansowano go do stopnia majora śl. st. Od marca 1929 r. do 31 stycznia 1933 r. był komendantem placu w Kaliszu (odpowiednik obecnego komendanta garnizonu). 1 lutego 1933 r. został przeniesiony w stan spoczynku²⁰.

Jak twierdził, tłumacząc to niejasno władzom komunistycznym po wojnie, to nagłe przerwanie kariery wojskowej wynikało z porozumienia, które zawarł z przewodniczącym PPS w Kaliszu, dr. Mieczysławem Michalskim, w sprawie niewykonania „laboratu przeciwstrajkowego w Ruchu Robotniczym”, za co został zwolniony ze służby z dniem 1 lutego 1933 r. Po przejściu w stan spoczynku pracował na stanowiskach administracyjnych we Włodzimierzu Wołyńskim, skąd w 1939 r. przeniesiono go do Wydziału Wojskowego w Urzędzie Wojewódzkim w Łodzi²¹.

DZIAŁALNOŚĆ W ZWIĄZKU WETERANÓW

Po odzyskaniu niepodległości nawiązano do tradycji weteranów i już w 1921 r. w Poznaniu pojawiła się inicjatywa, aby powołać organizację zrzeszającą byłych żołnierzy Wojska Wielkopolskiego. W Wielkopolsce zawiązały się w tym okresie trzy struktury kombatanckie. Podobnie było na Pomorzu. Później się one połączyły i w 1924 r. powstał Generalny Związek Towarzystw Powstańców i Wojaków Ziemi Zachodnich Rzeczypospolitej Polskiej – prezesem został gen. Józef Dowbor-Muśnicki, który zrezygnował z funkcji po przewrocie majowym. Nastąpił jednak podział i organizacje poznańska i pomorska zaczęły funkcjonować oddzielnie. W 1936 r. powołano Towarzystwo Powstańców Wielkopolskich, którego prezesem został Jan Kąkolewski. Dwa lata później włączono je do nowo utworzonego Związku Powstańców Wielkopolskich, z gen. Kazimierzem Raszewskim na czele²².

¹⁹ *Zarys historii wojennej pułków polskich 1918–1920. 6 Pułk Piechoty Legionów*, oprac. E. Skarbek, Warszawa 1929, s. 21–32, 41; T. Böhm, *Gen. bryg. Jan Kąkolewski...*, s. 52–53.

²⁰ AIPN Po, 08/885, Protokół przesłuchania świadka, Kostrzyn, 17 V 1950 r., k. 8–10; *Rocznik Oficerski 1923*, Warszawa 1923, s. 140, 419; *Rocznik Oficerski 1928*, Warszawa 1928, s. 22, 184; *Rocznik Oficerski 1932*, Warszawa 1932, s. 33, 508; J. Kąkolewski, *Niepokorny dowódca...*, s. 93–112; T. Böhm, *Gen. bryg. Jan Kąkolewski...*, s. 50–53; B. Kruszyński, *Kariery oficerów w II Rzeczypospolitej*, Poznań 2011, s. 112–119, 197–198; A. Kijewski, D. Zalewski, *Garnizon kaliski*, „Kalisia Nowa” 2011, nr 4–6, s. 46–49; L. Wyszczelski, *Wojna polsko-rosyjska...*, s. 696; *idem*, *Wojsko II Rzeczypospolitej...*, s. 105–206.

²¹ AIPN Po, 08/885, Protokół przesłuchania świadka, Kostrzyn, 17 V 1950 r., k. 8–10.

²² Zob. m.in. J. Łuczak, *Chorągwie weteranów Powstania Wielkopolskiego 1918–1919 w zbiorach Wielkopolskiego Muzeum Wojskowego*, Poznań 1999; *idem*, „Zrodzone w powstaniu...”: 90. rocznica Powstania Wielkopolskiego 1918–1919. Wystawa ze zbiorów Wielkopolskiego Muzeum Wojskowego; M. Rezler, *Powstanie Wielkopolskie...*, s. 320–323.

DZIAŁALNOŚĆ KONSPIRACYJNA W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ (1939–1945)

Z powodu wybuchu II wojny światowej Kąkolewski nie objął, jak planował, stanowiska w Wydziale Wojskowym w Łodzi, lecz zgłosił się ochotniczo do wojska we Włodzimierzu Wołyńskim. Podczas walk z Niemcami w okolicy miejscowości Uściług na Wołyniu nad Bugiem został ranny. Wcześniej otrzymał nominację na podpułkownika. Po zakończeniu działań wojennych wstąpił do Komendy Obrońców Polski (KOP), jednej z pierwszych polskich organizacji konspiracyjnych, utworzonej na przełomie września i października 1939 r. w Lublinie przez mjr. Bolesława Studzińskiego ps. „Bohdan Nitecki” z rozkazu ostatniego przedwojennego dowódcy Korpusu Ochrony Pogranicza gen. Wilhelma Orlika-Rückemanna. Kierownictwo KOP miało związki z gen. Władysławem Sikorskim. Była to duża i prężna struktura, obejmująca cały kraj, a także mająca placówki na Węgrzech i w Rumunii. Prowadziła działalność wojskową, sabotażowo-dywersyjną, wywiadowczą, zajmowała się przerzutem ludzi za granicę, wydawała kilka pism. W połowie 1941 r. znaczna część jej członków podporządkowała się Związkowi Walki Zbrojnej (ZWZ)²³.

Działając w konspiracji, Kąkolewski oficjalnie zajmował się handlem rybami. Z Warszawy przeniósł się do Siedlec, gdzie przebywał do 1941 r. W okresie od listopada 1940 do maja 1941 r. pełnił funkcję komendanta obwodu (ps. „Zaręba”). Po przerwaniu łączności z Komendą Główną KOP, wskutek aresztowań gestapo, Kąkolewski, noszący w tym okresie pseudonim „Gracjan”, związał się z konspiracyjną Narodową Organizacją Wojskową (NOW) i przeniósł do Białegostoku²⁴.

W maju 1941 r. komendantem głównym NOW został oficer zawodowy, ppłk Józef Rokicki (ps. „Michał”, „Karol”), a wraz z nim do Komendy Głównej NOW i komend terenowych weszła grupa oficerów, co narodowej konspiracji zbrojnej nadało charakter wojskowy, pozwoliło uporządkować szeregi i zwiększyć skuteczność działania²⁵.

W wyniku układu między III Rzeszą a ZSRR o granicach i przyjaźni z 28 września 1939 r. Białostoczczyznę zajęli Sowieci. Narodowcy, ciesząc się w tym rejonie dużym poparciem, musieli się ukrywać, a represje sowieckie na tym obszarze dotknęły ok. 25 proc. społeczeństwa. Gdy 22 czerwca 1941 r. Niemcy zaatakowały ZSRR, a ich

²³ AIPN Po, 08/885, Protokół przesłuchania świadka, Kostrzyn, 17 V 1950 r., k. 8–10; T. Jurga, *Obrona Polski 1939*, życiorysy dowódców polskich w wojnie obronnej 1939 r. oprac. W. Strzałkowski, Warszawa 1990, s. 730–733; J. Ślaski, *Polska Walcząca*, Warszawa 1990, s. 151. Major Studziński zmarł w kwietniu 1940 r. i stanowisko komendanta KOP objął Henryk Borucki „Czarny”, który w 1943 r. został komendantem głównym Polskiej Armii Ludowej (por. m.in. A. Gąsiorowski, *Komenda Obrońców Polski. Okręg Pomorze*, Toruń 2012, s. 10–11, 16–17, 21–68; M. Wiśniewski, *Z historii i działalności Komendy Obrońców Polski*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1967, nr 3, s. 224–256). Jak wynika z relacji córki Jana Kąkolewskiego, jego żona z dwojgiem dzieci przebywała w tym czasie w GG, pod Piasecznem. Pomagali jej tam dobroczyńcy, których nie znała (Relacja córki Jana Kąkolewskiego – Ewy Pilawskiej, 11 VII 2017 r., nagranie w zasobie OBBH w Poznaniu).

²⁴ AIPN Po, 08/885, Protokół przesłuchania świadka, Kostrzyn, 17 V 1950 r., k. 8–10; A. Charczuk, *Siedlce w strukturach Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej*, „Szkice Podlaskie” 2005, nr 13, s. 37–55; K. Litwiejko, *Narodowa Organizacja Wojskowa. Okręg Białystok 1941–1945*, Białystok 2004, s. 42–43.

²⁵ J. Ślaski, *Polska Walcząca...*, s. 153–154.

wojska szybko przeszły przez te tereny, konspiracja narodowa zaczęła się aktywizować. Na przełomie 1941 i 1942 r. powołano Komendę Okręgu Białostockiego NOW (kryptonim okręgu: „Cyryl”), a jego komendantem został Jan Kąkolewski (ps. „Gracjan”, „Dziadek”). Okręg Białostocki nie obejmował w tym czasie całego przedwojennego województwa białostockiego z powodu nowych podziałów administracyjnych wprowadzonych przez okupantów. Jednostkami organizacyjnymi NOW były okręg, powiat i obwód (odpowiednik rejonu w AK). W skład okręgu „Cyryl” wchodziły komendy powiatowe: Białystok („Białek”), Bielsk Podlaski („Biały”), Łomża („Łukasz”), Grodno („Niemen”), Sokółka („Sokół”), Wysokie Mazowieckie („Tomasz”), Wołkowysk („Wołek”). W okresie od lata 1941 do października 1942 r. szybko rozwijała się struktura organizacyjna okręgu. Latem 1943 r. była to najsilniejsza po Armii Krajowej (AK) organizacja podziemna na tym obszarze. Okręg liczył wówczas ok. 8 tys. żołnierzy. Struktura, która powstała na przełomie lat 1942 i 1943, przetrwała do końca istnienia okręgu²⁶. Wiosną 1942 r. przystąpiono do połączenia z AK, w związku z czym stosunek do AK w zasadzie przestał być krytyczny, choć wśród zwykłych żołnierzy utrzymywała się niechęć do oficerów związanych z przedwojennym obozem sanacyjnym. Akcja scaleniowa spotkała się z negatywną oceną części żołnierzy, którzy 20 września 1942 r. utworzyli Narodowe Siły Zbrojne (NSZ). Podpułkownik Jan Kąkolewski „Gracjan” opowiadał się za scaleniem, prowadził rozmowy z przedstawicielami Komendy Okręgu AK Białystok i ustalił, że łączenie rozpocznie się w czerwcu 1942 r. W tym czasie w Komendzie Okręgu NOW doszło do reorganizacji, Kąkolewskiego w maju 1943 r. odwołano z funkcji komendanta okręgu i umieszczono w rezerwie kadrowej KG AK. Od sierpnia 1943 r. do marca 1944 r. pod ps. „Stefan” zajmował stanowisko inspektora rejonowego Piotrkowa Trybunalskiego (Okręg AK Łódź)²⁷. Latem 1944 r., jak napisał w 1950 r. w życiorysie, przeszedł do Polskiej Armii Ludowej (PAL), utworzonej w Warszawie 7 kwietnia 1943 r. na bazie członków m.in. Milicji Ludowej Robotniczej Partii Polskich Socjalistów i części KOP. Organizacje współtworzące PAL weszły do niej, zachowując autonomię i własne nazwy. Jan Kąkolewski został dowódcą zgrupowania PAL „Południe” z siedzibą w Krakowie. W końcu lipca 1944 r. uczestniczył w odprawie w Warszawie, a prawdopodobnie także w rozmowach scaleniowych z Armią Krajową. Tam zaskoczył go wybuch powstania warszawskiego. 15 września 1944 r. PAL wcielono do połączonych sił powstańczych. Żołnierze PAL, których w Warszawie było kilkuset, walczyli na Woli, Starówce, w Śródmieściu i na Mokotowie. Kąkolewski (w tym okresie ps. „Przemysław”, „Dziadek”, „Mieczysław Fibak”) rozkazem Komendy Głównej nr 7 z 15 września 1944 r. został awansowany na generała brygady. Podczas powstania dowodził grupą „Centrum” PAL i walczył w Śródmieściu, a po jego upadku dostał się do niewoli niemieckiej i początkowo przebywał w obozie przejściowym w Kostrzynie

²⁶ K. Litwiejko, *Narodowa Organizacja Wojskowa. Okręg Białystok...*, s. 6, 14–19; L. Żebrowski, „Cyryl” – *Białostocki Okręg Narodowej Organizacji Wojskowej (NOW) 1941–1945*, „Słowo Narodowe” 1989, nr 1.

²⁷ M. Kopa, *Inspektorat Piotrkowski Armii Krajowej w dokumentach i komentarzach*, Łódź 2013, s. 39–40 (tam błędne imię); K. Litwiejko, *Narodowa Organizacja Wojskowa. Okręg Białystok...*, s. 42–43; L. Żebrowski, „Cyryl” – *Białostocki Okręg...*, s. 40–54; *Armia Krajowa: rozwój organizacyjny*, red. K. Komorowski, Warszawa 1996, s. 350.

nad Odrą, potem w Stalagu X B Sandbostel (niemieckim obozie jenieckim dla żołnierzy i podoficerów położonym w pobliżu miasteczka Sandbostel w północno-zachodnich Niemczech), a od 1 grudnia 1944 r. do końca kwietnia 1945 r. w niemieckim oflagu dla oficerów polskich w Bawarii, w Murnau am Staffelsee. Stamtąd przyjechał do kraju w pierwszym transporcie jeńców. W Warszawie Komisja Lekarska uznała go za inwalidę wojennego w 52 proc. Aby utrzymać rodzinę, zajął się rolnictwem. Przydzielono mu gospodarstwo ponemieckie o powierzchni ok. 9 ha 30 a (jako rekompensatę za to utraczone na Wołyniu) w miejscowości Trzek, pow. Środa Wlkp., gdzie przebywał do 1955 r.²⁸

ŻYCIE W POLSCE LUDOWEJ (1945–1977)

Gospodarstwo było bardzo zdewastowane, narzędzia i maszyny rozkradziono, Kąkolewski zaciągnął więc w Państwowym Banku Rolnym w Poznaniu pożyczkę na kwotę 300 tys. zł, którą przeznaczył na pokrycie kosztów siewu, remont domu i zakup niezbędnych narzędzi. Suma ta jednak nie wystarczyła, tym bardziej że miał też inne wydatki, związane z pogrzebem najpierw syna Andrzeja (1946), a następnie córki Anny (1947), pobytem w szpitalu i leczeniem żony. Ponadto czerwotka zdziesiątkowała trzodę chlewną, co oznaczało straty w wysokości 330 tys. zł. W swoim życiorysie napisał: „Rok 1949 był słabo urodzajny, a jednak spłaciłem przeszło 120 tys. długów. W roku 1950 zapowiada mi się dobrze z urodzajami i spodziewam się sprzedaży świń zakontraktowanych i przychówka, i tym samym znaczną część długów odpłacić”²⁹. W kolejnych latach miał problemy z uiszczaniem podatku gruntowego, zwrotem długów i przekazywaniem obowiązkowych dostaw. Rodzina przeżyła pożar gospodarstwa. W 1954 r. Kąkolewski oddał ziemię w dzierżawę Leonowi Igrzemeskiemu, a sam zatrudnił się w przedsiębiorstwie budowlanym na poznańskim Górczynie w charakterze magazyniera. Do domu przyjeżdżał tylko w soboty. Rok później, kiedy dzięki znajomościom zdobył mieszkanie, wraz z bliskimi przeniósł się do Poznania³⁰.

Mimo trudnych uwarunkowań politycznych gen. Kąkolewski nie zaniedbywał działalności społecznej. Zaraz po wojnie nawiązał kontakt z członkami 4 Poznańskiej Drużyny Harcerskiej im. Władysława Jagiełły i podtrzymywał go także po Październiku '56. 1 marca 1959 r. uczestniczył np. w uroczystości nadania IV Hufcowi Harcerskiemu

²⁸ AIPN, 0177/80, Dane biograficzne kierownictwa NOW krypt. „Cyryl”, Kąkolewski Jan ps. „Gracjan” ur. 1893 r., k. 82; AIPN Po, 08/885, Charakterystyka ob. Kąkolewskiego Jana, Środa, 3 XI 1950 r., k. 7; *ibidem*, Charakterystyka ob. Kąkolewskiego Jana, Środa, 1 XII 1950 r., k. 12; Relacja Ewy Pilawskiej, 11 VII 2017 r., nagranie w zasobie OBBH w Poznaniu; T. Böhm, *Gen. bryg. Jan Kąkolewski...*, s. 59; zob. też m.in. A. Gąsiorowski, *Komenda...*, s. 59; K. Komorowski, *Armia Ludowa [w:] Warszawa walczy 1939–1945. Leksykon*, red. K. Komorowski, Warszawa 2014, s. 25; J. Borkowski, *ibidem*, s. 601.

²⁹ AIPN Po, 08/885, Protokół przesłuchania świadka, 17 V 1950 r., k. 10. Kąkolewski miał dwie żony, z pierwszą z nich – Marią z d. Kosmowską, miał syna Zbigniewa (ur. 1922 r.), a drugą – Marię z d. Fibak, absolwentkę konserwatorium w Poznaniu, poślubił dwa lata przed wybuchem wojny.

³⁰ *ibidem*, Pismo PUBP w Środzie do Wydziału V Sekcji I WUBP w Poznaniu, 16 II 1954 r., k. 25; *ibidem*, Agenturalne doniesienie, 12 II 1954 r., k. 26; Relacja Ewy Pilawskiej, 11 VII 2017 r., nagranie w zasobie OBBH w Poznaniu.

Poznań-Stare Miasto imienia Powstańców Wielkopolskich. Pielęgnował też relacje z kolegami z czasów powstania wielkopolskiego³¹.

W styczniu 1948 r. udało się reaktywować Związek Powstańców Wielkopolskich (ZPW), który istniał do września następnego roku. Wtedy to włączono go do nowo powołanego Związku Bojowników o Wolność i Demokrację (ZBoWiD). Wewnątrz tej organizacji działała Krajowa Komisja Weteranów Powstania Wielkopolskiego 1918–1919³².

Na fali Października '56 i odwilży, podczas tzw. karnawału wolności w latach 1956–1958, doszło do wielu pozytywnych przemian. Takie tendencje były zauważalne także w poznańskim ZBoWiD, gdzie powstał nawet Klub Cichociemnych³³.

Na krótko zaktywizowali się też kombatanci powstania wielkopolskiego, chcący przywrócić samodzielność ZPW. W dyskusji 13 maja 1957 r. Zarząd Okręgu ZBoWiD w Poznaniu podjął uchwałę o zwołaniu na 26 maja 1957 r. w Domu Żołnierza plenum, które miało powołać Krajową Komisję Środowiskową Powstańców Wielkopolskich, działającą w ramach ZBoWiD³⁴. 26 maja 1957 r., podczas I Konferencji Krajowej Komisji Środowiskowej Powstańców Wielkopolskich, wybrano jej członków. Przewodniczącym został Antoni Przysiuda, a jednym z pięciu wiceprzewodniczących – Jan Kąkolewski jako przedstawiciel Zarządu Głównego Związku Powstańców Wielkopolskich, mającego siedzibę przy ul. Rybaki w Poznaniu. W drugiej połowie 1957 r., kiedy coraz bardziej ograniczano zdobycze Października, na rozszerzonym plenum Prezydium ZO ZBoWiD w Poznaniu 14 września 1957 r. prezes Henryk Mazur stwierdził, że Jan Kąkolewski nie rozwiązał byłego ZG ZPW na Rybakach i oskarżył go, że dopuścił do nieprawidłowości finansowych. W trakcie dyskusji postanowiono zlecić Krajowej Komisji Środowiskowej Powstańców Wielkopolskich 1918/1919 złożenie pisemnych wyjaśnień, a w razie braku odpowiedzi sprawę przekazać do Wydziału Społeczno-Administracyjnego Prezydium Miejskiej Rady Narodowej i doprowadzić do ostatecznej likwidacji „tego szkodliwego zbiorowiska, które dla wielu uczciwych powstańców przyniosło dużo krzywdy”³⁵. Groźby okazały się skuteczne – na zebraniu w poznańskim ZO ZBoWiD 22 września 1957 r. prezes Mazur stwierdził, że próbowano utworzyć odrębny Związek Powstańców Wielkopolskich, ale „zdrowy odłam powstańców z kolegą Kąkolewskim na czele doszedł do przekonania, że tylko wspólnie można osiągnąć satysfakcjonujące rezultaty organizacyjne i pomagać powstańcom i ich podopiecznym”³⁶. 10 grudnia 1957 r. Kąkolewski podpisał komunikat, w którym informowano o połączeniu ZG Związku Powstańców

³¹ Relacja Ewy Pilawskiej, 11 VII 2017 r., nagranie w zasobie OBBH w Poznaniu; T. Böhm, *Gen. bryg. Jan Kąkolewski...*, s. 62–63.

³² P. Matusik, „Pierwsi żołnierze Polski Ludowej”? Środowisko weteranów i tradycje powstania wielkopolskiego 1945–1956, „Przegląd Historyczny” 2013, z. 4, s. 724–728; M. Rezler, *Powstanie Wielkopolskie...*, s. 320–323.

³³ E. Wojcieszek, *Polski Październik w poznańskim ZBOWID-zie*, artykuł w druku.

³⁴ APP, ZBoWiD – ZO Poznań, 88, Protokół posiedzenia Zarządu Okręgu Związku Bojowników o Wolność i Demokrację w Poznaniu, 13 V 1957 r., k. 52; *ibidem*, Protokół posiedzenia Zarządu Okręgu Związku Bojowników o Wolność i Demokrację w Poznaniu, 2 III 1958 r., k. 92–96.

³⁵ APP, ZBoWiD – ZO Poznań, 74, Protokół rozszerzonego plenum Prezydium Zarządu Okręgu ZBoWiD w Poznaniu, 14 IX 1957 r., k. 27–29.

³⁶ APP, ZBoWiD – ZO Poznań, 88, Protokół posiedzenia Zarządu Okręgu Związku Bojowników o Wolność i Demokrację w Poznaniu, 22 IX 1957 r., k. 62–87.

Wielkopolskich z Krajową Komisją Środowiskową Powstańców Wielkopolskich przy ZBoWiD i likwidacji ZG ZPW. Sugerowano także, aby wszelkie sprawy organizacyjne załatwiać przez zarządy oddziałowe powiatowych ZBoWiD działających w miejscu zamieszkania³⁷. Wielkopolscy kombatan ci musieli potem długo zabiegać o pomnik i przyznanie nazwy ulicy, co udało się osiągnąć dopiero w latach sześćdziesiątych³⁸. W październiku 1959 r. Kąkolewski pozostawał wiceprzewodniczącym, ale już 20 listopada 1959 r. Zarząd Okręgu ZBoWiD w Poznaniu zawiadomił go, że rezygnuje ze współpracy, gdyż nie uczestniczy on w pracach w związku ani Krajowej Komisji Środowiskowej Powstańców Wielkopolskich 1918/1919 (istniejącej w latach 1957–1973)³⁹.

Obchody upamiętniające kolejne rocznice powstania wielkopolskiego władze miasta organizowały skromnie i bez ogólnokrajowego rozgłosu. Tylko w 1956 r. nadano im wymiar państwowy. Kombatan ci przygotowywali je jednak we własnym zakresie. Zawsze 27 grudnia odbywała się uroczysta msza św. w poznańskiej Farze, a potem wszyscy (nawet 40–50 osób) spotykali się w mieszkaniu Jana Kąkolewskiego przy ul. Głogowskiej w Poznaniu⁴⁰.

Nadzieje na demokratyczne zmiany polityczne w Polsce Ludowej okazały się płonne, co skutkowało większą uległością schorowanego już wtedy gen. Jana Kąkolewskiego. Konspirował pod zaborem pruskim, a także podczas II wojny światowej. Motywy jego przejścia do PAL nie są do końca jasne. Po powrocie z niewoli w Niemczech w 1945 r. zajął się rolnictwem, co w Polsce Ludowej, której władze dążyły do likwidacji gospodarstw indywidualnych, okazało się błędem. Komuniści chcieli stworzyć nowe społeczeństwo, a ludzie tacy jak Kąkolewski byli ich potencjalnymi wrogami.

Od 1948 r. znajdował się on pod obserwacją funkcjonariuszy komunistycznego aparatu bezpieczeństwa. Pierwsze doniesienie do komendanta powiatowego MO w Środzie Wlkp. sporządził 27 maja 1948 r. kpr. Henryk Kleehammer, który informował, że osobiście słyszał rozmowę Kąkolewskiego w restauracji Tyrakowskiego przy ul. Poznańskiej w Kostrzynie. Generał opowiadał swoim dwóm towarzyszom różne historie, na podstawie których kapral stwierdził: „jestem przekonany, że pracuje on przeciw obecnemu

³⁷ *Ibidem*, Protokół posiedzenia ZO ZBoWiD w Poznaniu, 13 V 1957 r., k. 52; *ibidem*, Protokół posiedzenia Zarządu Okręgu ZBoWiD w Poznaniu, 2 III 1958 r., k. 92–96; APP, ZBoWiD – ZO Poznań, 218, Sprawozdanie, 30 V 1957 r., k. 13–16; APP, ZBoWiD – ZO Poznań, 88, Komunikat, 10 XII 1957 r.; *ibidem*, Pismo do Zarządu Głównego ZBoWiD, 8 III 1958 r., k. 36–37; *ibidem*, Pismo do ZG ZBoWiD, 14 X 1959 r., k. 41.

³⁸ APP, ZBoWiD – ZO Poznań, 88, Protokół posiedzenia ZO ZBoWiD w Poznaniu, 13 V 1957 r., k. 52; *ibidem*, Protokół posiedzenia Zarządu Okręgu ZBoWiD w Poznaniu, 2 III 1958 r., k. 92–96; APP, ZBoWiD – ZO Poznań, 218, Sprawozdanie, 30 V 1957 r., k. 13–16; *ibidem*, Komunikat, 10 XII 1957 r.; *ibidem*, Pismo do Zarządu Głównego ZBoWiD, 8 III 1958 r., k. 36–37; *ibidem*, Pismo do ZG ZBoWiD, 14 X 1959 r., k. 41; *Skorowidz historyczny nazw ulic miasta Poznania*, oprac. J. Niezborala, Poznań 2010, s. 76; E. Wojcieszek, *Polski Październik w poznańskim ZBoWiD-zie*, artykuł w druku.

³⁹ APP, ZBoWiD – ZO Poznań, 218, Pismo prezesa Henryka Mazura i przewodniczącego Komisji Środowiskowej Antoniego Przysudy do Jana Kąkolewskiego, 20 XI 1959 r., k. 42.

⁴⁰ Relacja Ewy Piławskiej, 11 VII 2017 r., nagranie w zasobie OBBH w Poznaniu; APP, ZBoWiD, 334, Program obchodu uroczystości 38 rocznicy wybuchu powstania wielkopolskiego 1918/1919 27 XII 1956 r., b.d., k. 95–96; T. Jeziorowski, *Wielkopolski Krzyż Powstańczy – dwukrotnie narodziny [w:] Powstanie Wielkopolskie 1918–1919. Wybrane aspekty z perspektywy 90 lat, materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej „90 rocznica Powstania Wielkopolskiego 1918–1919”*, red. J. Karwat, Poznań 2008, s. 198–210; P. Matusik, „Pierwsi żołnierze Polski Ludowej”?, s. 724–728.

ustrojowi⁴¹. 5 czerwca 1948 r. notatkę oznaczono dekreacją „celem bliższego zainteresowania się⁴². 26 lutego 1948 r. Kąkolewskiego zarejestrowano w kartotece operacyjnej 14 pod numerem 133/III Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Środzie Wlkp. jako element niepewny⁴³. 17 maja 1950 r. w Kostrzynie przesłuchał go oficer śledczy PUBP w Środzie Wlkp., Franciszek Łuczak. Obaj podpisali sporządzony protokół – znalazły się w nim standardowe dane (dotyczące miejsca urodzenia, narodowości, obywatelstwa, wyznania, wykształcenia, karalności i zajęcia) oraz dołączono do niego życiorys Kąkolewskiego. Generał najpierw wspominał o roku 1917, gdy miał 24 lata i przebywał w armii niemieckiej. Potem konfabulował, że po raz czwarty egzamin dojrzałości zdawał w miejscowości Rethel w armii niemieckiej, z której zdezerterował w październiku 1918 r., a w grudniu tego roku wstąpił do wojska powstańczego w Poznaniu⁴⁴. Ominął opis walk o granice II RP i krótko scharakteryzował swoją karierę wojskową, zaznaczył, że został przeniesiony do 6 pp Legionów w Wilnie i awansowany na kapitana⁴⁵.

W latach 1951–1954 funkcjonariusze aparatu bezpieczeństwa prowadzili wszechstronne rozpoznanie na temat Jana Kąkolewskiego. Adnotacje o nim zachowały się w różnych wytworzonych przez nich dokumentach⁴⁶. W 1955 r. stwierdzono: „Aktualnych materiałów odnośnie [do] wrogiej działalności z jego strony nie jesteśmy w posiadaniu, wobec tego należy materiały złożyć do archiwum Wydz[iału] X z jednoczesnym pozostawieniem karty E-14 w ewidencji⁴⁷. Aktywność gen. Jana Kąkolewskiego w okresie Października '56 spowodowała, że ponownie zainteresowały się nim wspomniane służby. Dotyczące go akta ewidencyjno-operacyjne 9 lutego 1960 r. przekazano do archiwum Wydziału „C” w Poznaniu pod sygnaturą 3605/K-2. Późniejsza jej zmiana (na 8258/II) wiąże się zapewne z reorganizacją aparatu, a kolejna (na 24316/a) może sugerować, że Kąkolewskiego zarejestrowano jako tajnego współpracownika. Świadczy to o zwiększeniu aktywności operacyjnej Służby Bezpieczeństwa. Z protokołu brakowania wynika, że dokumenty te zniszczono w 1982 r. Ze względu na brak materiałów z inwigilacji trudno ustalić ich treść. W notatce służbowej z 9 lutego 1960 r. dotyczącej opracowania akt poinformowano o założeniu karty K 7 Dz. XVII i XX III, na której zapisano: „Kierownictwo aktywu organizacji z okresu okupacji. Członek organizacji KOP, następnie ZWZ – inspektor, następnie dowódca Okręgu Krakowskiego PAL – ppłk. Okres działalności 1940–1944. Teren działalności: Warszawa, Siedlce, Białystok, Kraków”.

⁴¹ AIPN Po, 08/885, Notatka służbowa Henryka Kleehammera, Kostrzyn, 28 V 1948 r., k. 4.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*, Streszczenie materiałów, 22 IX 1955 r., k. 29.

⁴⁴ AIPN Po, 08/885, Protokół przesłuchania świadka, Kostrzyn, 17 V 1950 r., k. 8–10.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ AIPN Po, 06/218, t. 3, Dział XXIII – aparat państwowy przed 1939 r., lp. 116, k. 121; AIPN Po, 08/885, Pismo PUBP w Środzie, 16 II 1951 r., k. 30; *ibidem*, Pismo PUBP w Kaliszu, 21 II 1951 r., k. 31; *ibidem*, Charakterystyka ob. Kąkolewskiego Jana, Środa, 1 VI 1951 r., k. 32; *ibidem*, Pismo z posterunku MO w Kostrzynie Wlkp., Kostrzyn, 10 XII 1951 r., k. 34; *ibidem*, Wyciąg z doniesienia agenturalnego ag. „Zachariasz” z 9 IX 1952 r., Poznań, 20 IX 1952 r., k. 13; *ibidem*, Pismo WUBP w Poznaniu do PUBP w Środzie, 29 I 1953 r., k. 14.

⁴⁷ AIPN Po, 08/885, Notatka służbowa kierownika Delegatury Powiatowej w Środzie por. K. Stachowiaka, Środa, [mało wyraźna data dzienna] 1955 r., k. 28.

Dodano, iż Kąkolewski dodatkowo figuruje w dziale XXIII jako oficer zawodowy (major), oraz podano adres zamieszkania. Jak wynika z analizy tych dokumentów, kolejne aktualizacje przeprowadzono 12 kwietnia 1967 r. i w roku 1976. Funkcjonariusze SB wielokrotnie nachodzili Kąkolewskiego nawet w mieszkaniu prywatnym, o czym wiedzieli znajomi i rodzina⁴⁸. Warto zauważyć, że zmiana sygnatury nastąpiła ok. 1960 r., a więc wtedy, gdy generał miał już ok. siedemdziesięciu lat i przestał udzielać się w sekcji śródowiskowej ZPW poznańskiego ZBoWiD. Zastanawiające jest, że swe wspomnienia pisał mniej więcej w okresie intensywnej inwigilacji SB. Mogło to w dużym stopniu oddziaływać na ich treść i dlatego muszą być pod tym kątem poddane krytyce źródłowej⁴⁹ – aktualny stan badań nie pozwala jednoznacznie potwierdzić tezy o wpływie poczynań SB na te zapiski.

Czynności operacyjne SB wobec Kąkolewskiego po 1956 r. świadczą też, że nadal uznawano go za zagrożenie dla reżimu.

Po wojnie gen. Jan Kąkolewski silniej związał się z Kościołem katolickim. 18 maja 1947 r. wraz z rodziną (dwoma córkami i synem) specjalnym aktem oddał się opiece papieża Piusa XII⁵⁰. Jako współorganizator obchodów kolejnych rocznic powstania wielkopolskiego dbał, aby zawsze rozpoczynano je mszą św.

3 maja 1976 r. rozpoczęły się uroczystości jubileuszowe 600-lecia (1382–1982) klasztoru oo. Paulinów i obecności tam wizerunku Matki Boskiej Częstochowskiej. Generałowie będący kawalerami orderu *Virtuti Militari* uczcili to wydarzenie, składając odznaczenia na ołtarzu w sanktuarium na Jasnej Górze. Funkcję ceremoniarza pełnił o. Eustachy Rakoczy OSPPE, który po latach wspominał, że w ten sposób generałowie pragnęli wyrazić wdzięczność Bogarodzicy za jej obecność w dziejowych zmaganiach o niepodległość Polski i dać świadectwo, iż to tylko dzięki niej odzyskano wolność, gdyż zawsze była obecna pośród żołnierzy polskich – przez rycerski ryngraf, medalik czy umieszczony na pułkowych sztandarach obraz. Prymas kard. Stefan Wyszyński zdecydował, że akt ofiarowania miał niezwykle doniosły i uroczysty charakter – odbył się w trakcie uroczystości Najświętszej Maryi Panny Królowej Polski, podczas pontyfikalnej mszy św. przed szczytem Jasnej Góry, w obecności Episkopatu Polski. Eucharystii przewodniczył ówczesny metropolita krakowski – kard. Karol Wojtyła. W procesji obok duchownych szli generałowie: Mieczysław Boruta-Spiechowicz, Roman Abraham, Jan Kąkolewski i ks. gen. Bernard Witucki. Prymas pobłogosławił żołnierskie wota. Generał Kąkolewski zameldował: „Przekazuję akt złożenia Orderów *Virtuti Militari*, krwią i honorem na polu chwały w obronie ojczyzny zdobytych”⁵¹. Żołnierze chcieli nie tylko wyrazić wdzięczność

⁴⁸ Relacja Ewy Pilawskiej, 11 VII 2017 r., nagranie w zasobie OBBH w Poznaniu.

⁴⁹ AIPN Po, 08/885, Notatka służbowa dotycząca opracowania akt Kąkolewskiego, 9 II 1960 r. i 12 IV 1967 r., k. 1; AIPN Po, 00169/56, Protokół brakowania akt nr 50, 19 IX 1982 r. Dokumenty techniki operacyjnej i akta zespołu I [Sygnatura I]; AIPN Po, 06/219, Karta zagadnieniowa; AIPN Po, Karta Mkr-3, informacja o wycofaniu z ewidencji i wybrakowaniu materiałów archiwalnych o sygnaturze 24316/I i mikrofilmu 962/1 31 I 1990 r. Wątek inwigilacji Jana Kąkolewskiego wymaga dalszych pogłębionych badań.

⁵⁰ Akt oddania się rodziny Kąkolewskich opiece Papieża Piusa XII, 18 V 1947 r. [w:] T. Böhm, *Gen. bryg. Jan Kąkolewski...* (fotografie z uroczystości).

⁵¹ T. Böhm, *Gen. bryg. Jan Kąkolewski...*, s. 66; J. Tomziński ZP, *Prymas Millenium* [w:] *Jasnogórska Bogurodzica 1382–1982*, red. i oprac. J. Majdecki, Warszawa 1982, s. 260–262 (tam fotografie z uroczystości); o. E. Rakoczy

i hołd Matce Bożej, ale też zareagować na profanację tego odznaczenia przez nadanie w 1974 r. Krzyża Wielkiego Orderu Virtuti Militari sekretarzowi generalnemu KPZR Leonidowi Breżniewowi⁵².

ZAKOŃCZENIE

Dla komunistów tworzących przy pomocy Armii Czerwonej Polskę Ludową ludzie tacy jak Kąkolewski byli dużym zagrożeniem, dlatego w czasach stalinowskich prześladowano ich, osadzano w więzieniach, a nawet skrytobójczo mordowano. Kąkolewskiemu udało się tego uniknąć, ale i tak jego życie w powojennej Polsce nie było łatwe. Październik '56 rozbudził nadzieje na wolność. Także gen. Jan Kąkolewski uwierzył, że nadeszły zmiany. Jego postawa w okresie karnawału wolności i walka o usamodzielnienie ZPW sprawiły, że wszczęto przeciw niemu działania operacyjne, a funkcjonariusze aparatu bezpieczeństwa inwigilowali go już do końca jego życia. Udział w akcji oddania orderów Virtuti Militari Matce Boskiej Częstochowskiej to najwymowniejszy przykład oporu wobec systemu narzuconego siłą.

SŁOWA KLUCZOWE

konspirator, niepodległość, zmagania, walka, wojna, żołnierz, generał, order, opór

ELŻBIETA WOJCIESZYK – doktor habilitowany, nauczyciel dyplomowany i archiwista, w IPN od 2001 r. Autorka publikacji dotyczących dziejów Poznania w dwudziestoleciu międzywojennym i powojennej Wielkopolski oraz Ziemi Lubuskiej. Opublikowała m.in. *Działalność Rady Miejskiej miasta Poznania 1919–1939 i losy poznańskich radnych* (2011), *Duszpasterstwo młodzieży Archidiecezji Poznańskiej 1945–1989* (2013). Zredagowała cztery tomy serii *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych na Środkowym Nadodrzu 1945–1989* (2012–2016). Opublikowała wiele artykułów dotyczących problematyki powojennych losów ludzi związanych z ruchem narodowodemokratycznym, działalnością NSZZ „Solidarność” i dziejami Kościoła katolickiego.

OSPPE, *Virtuti Militari w hołdzie Matce Bożej*, „Niedziela” 2002, nr 25, <http://www.niedziela.pl/arttykul/69221/nd/virtuti-militari-w-holdzie-matce-bozej> (dostęp: 10 VII 2017).

⁵² o. E. Rakoczy OSPPE, *Virtuti Militari...*; por. P. Gajdziński, *Gierek. Człowiek z węgla*, Poznań 2013, s. 272.

It all Started with Scouting. Contribution to a Biography of Brig. Gen. Jan Kąkolewski (1893–1977)

Since young age, Jan Kąkolewski was fascinated with scouting; he was among the chief conspirators in the region of Wielkopolska at the end of the partitions of Poland. He was raised in the spirit of solidarity, devotion to the mother country, armed struggle for Poland's independence and hope for a better future. When the Wielkopolska uprising broke out on 27 December 1918, he was at the epicentre of events, fought against Germans to liberate the city of Poznań and subsequently led troops which were part of the northern front of the Wielkopolska uprising, fighting in the vicinity of Kcynia. Since 18 October 1919, he fought in the 6th infantry regiment of the Legions in the Lithuanian-Belarus Front where he was in command of 2nd Company. He also took part in the Polish-Soviet War of 1919–1920. In the Second Polish Republic, by 1933 he served as a professional soldier. During WWII he was member of the armed independence conspiracy around Warsaw, Białystok and Kraków. After 1945 he strived to survive communism and support his family, working for example as a farmer. During the Polish October of 1956, he embraced another cause, namely securing the interests of the veterans of the Wielkopolska uprising. On 3 May 1976, during the jubilee celebrations of 600 years of the monastery of the Order of Saint Paul (1382–1982) and the presence of the image of the Black Madonna of Częstochowa he was among the generals who deposited their most precious medals as a symbol of their gratitude to Our Lady for her presence in Poland's struggle for independence.

KEYWORDS

conspirator, independence, struggle, fight, war, soldier, general, order, defiance